

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ

У статті звернуто увагу на основні дефініції, без котрих неможливе дослідження політики пам'яті в українсько-польській співпраці. Основну увагу приділено термінам: «стереотип», «політика пам'яті», «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «місця пам'яті», «робоча пам'ять», «історичне примирення» – як основоположних у вивченні вказаної проблематики. Розглянуто їх взаємозв'язок, значення в формуванні національної ідентичності, а також простежено вплив на зовнішню політику та міждержавні відносини України та Польщі.

Ключові слова: Україна, Польща, політика пам'яті, історична пам'ять, українсько-польська співпраця.

Natalia Royik. Conceptual and terminological basis for the study of memory policy in Ukrainian-Polish cooperation. The article draws attention to the basic terms and concepts without which the study memory politics in Ukrainian-Polish cooperation is impossible. The focus is on the terms: «stereotype», «politics of memory», «historical memory», «collective memory», «memory locations», «working memory», «historical reconciliation» – as fundamental in the study of these issues. Their interconnection, importance in the formation of national identity, as well as influence on foreign policy and interstate relations of Ukraine and Poland are considered.

Key words: Ukraine, Poland, memory policy, historical memory, Ukrainian-Polish cooperation.

Унаслідок написання кандидатської дисертації мені вдалося закласти засади **нового наукового напрямку** – дослідження місця і ролі пам'яті в міжнародних відносинах. У своїх наукових працях

розглядаю співвідношення пам'яті і зовнішньої політики, пам'яті і характеру культурно-гуманітарного співробітництва. Після Моріса Хальбвакса, П'єра Нори, Поля Рікйора, Алейди Ассман, які надзвичайно багато зробили для концептуалізації колективної, індивідуальної й історичної пам'яті, досліджуючи українсько-польську співпрацю, довела, що політика історичної пам'яті є предметом і інструментом зовнішньої політики. Цим самим показала взаємозв'язок пам'яті та зовнішньої політики, чим уже зробила свій власний внесок як у дослідження проблематики пам'яті, так і у розвиток сучасної гуманітаристики.

Варто відзначити, що українсько-польське співробітництво диктує необхідність врахування колективної пам'яті та звернення уваги на проблеми, що мають не тільки об'єктивний, але й суб'єктивний характер: стереотипи, упередження, архетипи, травма, колективна свідомість, які беруть початок у минулому. Адже українсько-польські території у спільному прикордонні вирізняються властивим їм історичним досвідом, який вплинув на відмінності історичної пам'яті двох народів. У зв'язку з цим дослідження українсько-польського співробітництва вимагає аналізу понять, які порівняно недавно увійшли в політологічний дискурс: «стереотип», «політика пам'яті», «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «місця пам'яті», «робоча пам'ять», «історичне примирення». Їх полісемічність вимагає термінологічного розмежування.

Як бачимо, логіка українсько-польського співробітництва і надалі визначається не так прагматичним підходом, як стереотипами. Останні роки, а саме – після 2015 року, польська зовнішня політика підтверджує слова відомого філософа Карла Ясперса про те, що можна «використати небіжчиків як *casus* (привід до ненависті)» [1]. І відбуваються такі процеси переважно тому, що історичні стереотипи як образи мислення та пізнання світу та їх маніпулювання мають місце в українсько-польській співпраці.

Під **«стереотипом»** розуміють прийнятий та усталений у колективній пам'яті образ, уявлення, спосіб інтерпретації тих чи інших історичних подій (постатей); смисловий код, за допомогою

якого соціальні (етнічні та національні) спільноти розпізнають та формують спільні оцінки щодо історичного минулого [2, с. 202]. Відомий український історик Ярослав Грицак стверджує, що «стереотипом є тільки той образ загального, який має емоційне забарвлення і виступає свого роду інтелектуальною стенографією, яка осягає час, потрібний на загальне пізнання» [3, с. 66].

Наталія Яковенко, аналізуючи тексти до українських підручників історії, стверджує, що існують два види стереотипів українців щодо поляків і поляків щодо українців. На думку автора, перший стереотип «найнепримиренніший за своїм словесним оформленням», «поляки – це окупанти, які проводять планомірну політику підкорення та денационалізації України...» [4, с. 300]. Другий стереотип, який, на думку відомої дослідниці, простежується в українських підручниках, це те, що «Україна і Польща – засадничо окремі, нічим, окрім ворожості, не пов'язані політичні, соціальні та культурні організми» [4, с. 302]. Зі словами дослідниці можна, і навіть варто, подискутувати. Проте треба зауважити, що більшість досліджень, які проведені в час незалежності України, засвідчують, що образ поляка, як і Польщі, мають позитивне сприйняття в українців, на відміну від соціологічних опитувань у Польщі, де, наприклад, перед початком Майдану тільки «¼ поляків позитивно сприймали українців» [5].

Безперечно, що в українсько-польському співробітництві стереотипи викликані подіями історичного минулого. Зокрема, Ярослав Грицак головними конфліктними лініями називає: «польськість» чи «українськість» Львова чи Перемишля; Катедру в Перемишлі, долю польських католицьких костелів у Галичині; могили польських та українських воїнів часів Першої та Другої світових воєн (польський військовий меморіал у Львові, могили воїнів Української галицької армії та Української повстанської армії); проблема висвітлення етнічних чисток на Волині і в Галичині в часи Другої світової війни і одразу після неї; проблеми масових депортацій; доля колекції Оссолінеуму і українських культурних цінностей у Польщі [6, с. 57].

Історичні «рани» вплинули на формування в свідомості українців і поляків різних стереотипів, які швидко не проходять.

Особливо, якщо їх підживлюють, ними маніпулюють зацікавлені сторони. Саме такі явища ускладнюють українсько-польську співпрацю, актуалізуючи проблему політики пам'яті на міждержавному рівні.

Термін *«політика щодо минулого»* стала предметом дискусії в Німеччині фактично під час захисту докторської дисертації Норберта Фрей. Науковець обмежив «політику щодо минулого» виключно рамками врегулювання нацистського минулого в ранньому періоді ФРН [7, с. 11].

До дискурсу наук політичні терміни «історична політика» та «політика пам'яті» проникли під час т. зв. "суперечки істориків". Німецькі дослідники Беатріс Був'є і Міхаель Шнайдер окреслюють термін *«історична політика»* як «свідоме підтримування пам'яті про конкретні події, процеси та історичних діячів з політичним наміром і політичними цілями» і як «використання «конкретної» історії в політичних цілях» [8, с. 7-10].

Поняття *«колективна пам'ять»* уперше ввів англійський учений Моріс Хальбвакс. Він трактує його як «соціальний феномен, необхідний для функціонування й виживання суспільства, те спільне, що конститує суспільство та є запорукою його ідентичності». Учений підкреслює: «З одного боку, спогади індивіда вписуються в рамки його особистості чи особистого життя... А з другого боку, в окремі моменти він здатен вести себе просто як член групи, викликаючи в пам'яті і підтримуючи безособові спогади тією мірою, якою вони торкаються його групи» [9]. Отже, на думку М. Хальбвакса, в колективній пам'яті варто розрізняти: індивідуальну та колективну, або, як він їх ще називає, – автобіографічну та історичну пам'ять. При цьому під історичною пам'яттю він розуміє ряд подій, спогади про які береже національна історія.

Подальший розвиток «політика пам'яті» знайшла у працях французького історика П'єра Нори, який є автором терміна *«місця пам'яті»*. При цьому учений розрізняє терміни «меморіали» та «місця пам'яті». «Меморіалами» він називає публічні і приватні місця, зокрема національний прапор, освіту, кладовища, храми,

монументи, музеї, вулиці тощо. На думку П. Нори, «місця пам'яті – крайня форма, в якій існує комеморативне пізнання історії, яке ігнорує його, але яке і потребує його» [10]. Крім того, він зауважує, що «місця пам'яті – це простір ширший, ніж відображене в меморіалах уявлення про минуле. Це може бути слово або інституція» [11]. Усвідомлюючи, що пам'ять про минуле не є істинною картиною минулого, він наголошує: «Пам'ять сама по собі має історію, вона є об'єктом історії» [12, с. 7].

Український політолог Віталій Кулик під «політикою пам'яті» розуміє «сукупність практики творення та збереження історичної пам'яті» [13], яка в широкому розумінні охоплює владу й опозицію, еліти й маси, публічну й приватну сфери. Деяко інший підхід ми бачимо у В. Расевича, який відзначає, що «політика пам'яті» передбачає не тільки цілеспрямовану діяльність державних інституцій та груп істориків в історичній сфері, але й ініціативу «знизу», тобто у всій їх взаємодії та багатоплановості [14].

Попри наявні визначення не можна не враховувати того, що «політика пам'яті» служить конструюванню знань, нарративу про минуле, яке досягається через «інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ та інше» [15, с. 158].

Досліджуючи зовнішньополітичний аспект *«політики пам'яті»*, бельгійська дослідниця Валері Розу вказує на три типи підходів до її використання. Розглядає підходи (категорії) пам'яті як суб'єкта зовнішньої політики (в період після міжнародного конфлікту): завищений підхід – коли в учасників конфлікту існує переоцінка конфронтації; занижений підхід – коли приховуються або мінімізуються події. Третій тип ставлення до історії – це коли минуле переходить у т. зв. «робочу пам'ять», що передбачає мирне співіснування з минулим [16]. Саме ці три категорії (завищена,

занижена і «робоча пам'ять»), на думку В. Розу, впливають на перебіг міжнародних відносин [16].

Отже, політика пам'яті, яку проводять держави, спрямована на переосмислення трагічних сторінок історії та формування свідомості громадян, знаходить свій вияв у зовнішній політиці.

Варто зазначити, що термін «*робоча пам'ять*» ввів французький учений Поль Рікйор, який трактує робочу пам'ять як «пам'ять, якою користуються». Розглядаючи пам'ять у контексті пригадування, він пише: «Пригадувати, означає не тільки приймати, отримувати образ минулого, але й шукати його, робити щось» [17]. На думку канадських учених Д. Летурно та Б. Євшевицького: «як керувати минулим суспільства, які хочуть визначитися з майбутнім, має окреслити саме політика пам'яті» [18].

Отже, політику пам'яті слід розглядати як спробу не тільки на законодавчому рівні врегулювати суперечливі сторінки минулого, а й перетворити історію на механізм побудови цивілізованого суспільства.

У міждисциплінарних дослідженнях термін «*історична політика*» Василь Расевич використовує для означення «політизації історії у вигляді одностороннього руху, притаманного усім суспільствам і у всі часи» [14]. Вчений також виділяє дві пам'яті – соціальну (комунікативна) та культурну, які, на його думку, можуть спільно існувати у суспільстві. Соціальна пам'ять твориться через щоденний неформальний контакт та обмін інформацією між різноманітними групами, тоді як культурна є радше продуктом нормативної діяльності держави [14]. Варто зазначити, що термін «Geschichtspolitik» (історична політика) почав активно використовуватися у ФРН на початку 1980-х рр. у внутрішньополітичній, а потім і в зовнішньополітичній діяльності Г.Коля. В 2004–2005 роках у Польщі навіть сформулювали стратегію історичної політики («*polityka historyczna*») і створили Інститут національної пам'яті.

Українська дослідниця Юлія Зерній «*історичну пам'ять*» називає «унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле» [19, с. 72], В. Масенко – «суспільно-психоло-

гічним оснащенням спільноти» [20, с. 53]. Як зазначає Ю. Шаповал, «історична пам'ять у найзагальнішому вигляді – вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Історична пам'ять – тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території» [21]. На думку українського вченого Леоніда Зашкільняка, «історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію, як таку, та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти» [22, с. 156].

Питання політики пам'яті та історичної пам'яті пов'язане з формуванням національної ідентичності. В рамках теорії конструктивізму саме національна ідентичність визначає поведінку держави на міжнародній арені. На думку російського історика Олексія Міллера, «історична пам'ять є важливим елементом стратегії формування національної ідентичності» [23]. Подібного твердження дотримується українська вчена Наталя Яковенко, яка історичну пам'ять вважає «фундаментом національної ідентичності» [24]. Змістом національної ідентичності є уявлення про минуле відповідної спільноти, її історичну пам'ять. Національна ідентичність визначає характер політики пам'яті держав.

Підсумовуючи аналіз дефініцій, відзначимо, що проблема історичної пам'яті в українсько-польських відносинах є особливо актуальною з огляду на питання національної та європейської ідентичності сусідніх народів. Не можна не врахувати того, що формування національної пам'яті, як у поляків, так і в українців, відбувається у широкому європейському контексті. Питання пам'яті набуває особливого значення в контексті наших євроінтеграційних прагнень і є одним з ключових у тому, що ми умовно називаємо «європейською ідентичністю».

З огляду на це, «політику історичної пам'яті» варто розглядати як сукупність заходів як на державному, так і на

громадянському рівнях, спрямованих на законне врегулювання конфліктної історичної спадщини, на конструювання національної політики примирення, а також на формування міждержавної та міжрегіональної моделі співпраці на основі діалогу.

У контексті інтерпретації поняття «політика пам'яті» слід звернути увагу на використання терміна «примирення». Це поняття бере початок з християнських основ та ініціатив церкви. Теоретичною базою цього процесу стала енцикліка Папи Іоанна XXIII «*Pacem in Terris*» («Мир на землі»), проголошена 11 квітня 1963 року. Енцикліка зазначає, що між людьми все більше поширюється переконання про неможливість розв'язання спорів між народами за допомогою зброї і необхідності вирішувати такі питання тільки шляхом переговорів. Люди, відклавши страх, повинні перейнятися любов'ю, яка виразиться у лояльному різнобічному співробітництві, що несе зі собою багато блага [25]. «*Примирення*» – це термін, що позначає зміну на краще у стосунках між особами чи групами, які перед тим ворогували між собою [26, с. 17]. Національне примирення – це соціально-політичний процес, який включає широкий комплекс різносторонніх, перш за все, соціально-політичних засобів, метою яких є припинення внутрішньонаціональних чи міждержавних конфліктів, досягнення згоди між конфліктними сторонами та встановлення національного миру та порозуміння [27]. Можна підсумувати, що *примирення історичних пам'ятей* – це процес, спрямований на створення неконфліктної колективної пам'яті. У зв'язку з цим історичну пам'ять народів ми розглядаємо як одну з найважливіших частин духовної сфери, гуманітарного простору, який є духовно-інтелектуальним виміром людського буття.

Отже, терміни є основою будь-якого дослідження, адже допомагають у теоретичному розумінні наукового дослідження. Узгодження та осмислення термінів у дослідженні політики історичної пам'яті дозволяє окреслити наявну теоретичну основу та подивитися на необхідність доопрацювання науково-теоретичного апарату. Властивий українсько-польському спільному прикордонню історичний досвід та належність до європейського

цивілізаційного простору актуалізують проблематику історичної пам'яті. Такі політичні явища і процеси, як політика пам'яті, колективна пам'ять, робоча пам'ять, місця пам'яті, примирення, закладають основу сучасних досліджень етнонаціональних та міждержавних процесів України та Польщі.

1. Кралюк П. Польсько-українські відносини : у полоні стереотипів і взаємних образ // Дзеркало тижня. 2011. №42. 18 листопада. URL: http://dt.ua/SOCIETY/polsko-ukrayinski_vidnosini_u_poloni_stereotipiv_i_vzaemnih_obraz-91844.html

2. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія] / за заг. ред. Ю. Рубана. Київ: НІСД, 2008. 744 с.

3. Нрыцак J. Stereotypy o stereotypach: pogranicza ukraińsko-polskie i problemy jego prezentacji // Akulturacja/asumiliacja na pograniczach kulturowych Europy Śroakowo-Wschodniej w XIX-XX wieku / [red. R. Tra-ba]. Warszawa : Instytutu Studiów Politycznych, Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie, 2009. Т.1. Stereotypy і пам'єć. S. 53–76.

4. Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // Незалежний культурологічний часопис «І» : Волинь 1943. Боротьба за землю. 2003. №28. С. 295. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>

5. Бовуа Д. Коли Україна була польською колонією... URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/545b672e572eb/>

6. Павлишин А. Перспективи порозуміння на польсько-українському кордоні // Незалежний культурологічний часопис «І»: Польща – Україна – Франція – Німеччина. Другий діалог про кордони. 1998. №12. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n12texts/pavlyshyn.htm>

7. Frei N. Polityka wobec przeszłości. Początki Republiki Federalnej Niemiec i przeszłość nazistowska [tlum. Barbara Ostrowska]. Warszawa: Trio, 1999. S. 501

8. Bouvier B. Geschichtspolitik und demokratische kultur: Einleitender Überlegungen // Geschichtspolitik und demokratische kultur: Bilanz und Perspektiven Dietz. Bonn: Politik und Gesellschaftsgeschichte, 2008. S. 190.

9. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

10. Нора П. Проблематика мест памяти. Франция-память. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. С. 17–50. URL: <http://es-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html>

11. Нора П. Историки поняли, что законы – очень опасная вещь. URL: <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-u>

12. Nora P. Between memory and history: les lieux de memoire // Representations. The regents of the unaversity of California. 1989. P. 7–24. URL: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf>

13. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini>

14. Расевич В. Ще раз про політику пам'яті. URL: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_politiku_pamyati&objectId=1097971

15. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2009. Вип. 32. С. 153–163. URL: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk32/Visnyk32_P2_03_Konyk.df

16. Rosoux V. Les usages du passé dans le cadre de la politique étrangère // Colloque La politique du passe. 2003. С.1-7. URL: <http://histoire-sociale.univ-paris1.fr/Collo/ROSOUX.pdf>

17. Рикёр П. Память, история, забвение; [пер. с фр. Л. Б. Комиссарова] // Издательство гуманитарной литературы. 2004. 728 с. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Rik/index.php

18. Létourneau J. Politique de la mémoire // Politique et Sociétés. Volume 22. № 2. 2003. – P. 3-15. URL: http://www.erudit.org/revue/ps/2003/v22/n2/007871_ar.html

19. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. 2007. № 1 (2). С. 71–76.

20. Масенко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. 2002. №5. С. 49–62.

21. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні // Геополітика, примирення та пам'ять: матеріали доп. на Міжнар. наук. конф., 4–6 грудня 2008 р., м. Київ. URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>

22. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна– Європа – Світ. Міжнар. збірн. наук. праць.

Серія : Історія. Міжнародні відносини [гол. ред. Л.М. Алексієвць]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 2. С. 156–159.

23. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России // Отечественные записки. №5. 2008. URL: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm>

24. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. URL: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>

25. Encyclical of Pope John XXIII «Pacem in Terris». URL: http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/encyclicals/documents/hf_jxxiii_enc_11041963_pacem_en.html.

26. Гантель-Фрейзер К. Примирення і налагодження конфліктів у світлі нашої віри: природа конфлікту, ідеальна розв'язка, роль моральних вартостей. URL: www.irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2010/08/Konferencia2008.pdf. С. 10–21.

27. Бегларян А. Национальное примирение: что это такое? // Актуальная политика. 2008. № 3 (8). URL: http://ap.rau.am/?page=statja&st_id=469.